

ДОСЛІДНИК ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVII-XVIII СТ. ОЛЕКСАНДР ЛАЗАРЕВСЬКИЙ

Стаття присвячена аналізу історичних праць О. Лазаревського про Гетьманщину XVII-XVIII ст.

Ключові слова: Олександр Лазаревський, дослідження гетьманської лівобережної України.

Leskiv M.

OLEKSANDR LAZAREVSKYI – A RESEARCH OF LEFT-BANK UKRAINE OF THE XVII-XVIII THE CENTURIES

The article is dedicated to the analysis of the historical works of O. Lazarevskyi about Hetman Ukraine during XVII-XVIII centuries.

Keywords: Oleksandr Lazarevskyi, the research of Hetman left-bank Ukraine.

Олександр Матвійович Лазаревський (1834-1902) народився в селі Гирявці, Чернігівської губернії, поблизу Конотопа, в сім'ї службовця. Предки О. Лазаревського – конотопські козаки Лазаренки, належали до сотенної старшини. Батько Олександра – Матвій Ілліч Лазаревський протягом своєї 45-ти літньої чиновницької служби перебував на незначних посадах – канцеляриста, земського писаря та ін.

О. Лазаревський спочатку навчався в Конотопському повітовому училищі, а потім у 2-ій петербурзькій гімназії. У 1864 р. Олександр поступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету і почав цікавитися історією та літературою України.

Особливе значення для формування світогляду О. Лазаревського мала дружба з великим українським поетом Т. Шевченком, який на початку 1858 р. повернувся до Петербурга після заслання.

О. Лазаревський був щирим і безкорисливим другом великого Кобзаря. Із своїми братами Василем та Михайлом він допомагав Т. Шевченкові під час його хвороби. Він же разом з художником Г. Честаховським супроводжував тіло Т. Шевченка на місце поховання – біля міста Канева. О. Лазаревський одним з перших почав писати біографію Шевченка і перший вказав на необхідність великої попередньої роботи по збиранню біографічного матеріалу, щоб “потім приступити до написання найбільш повної і цілком достовірної біографії славного нашого поета”. Улітку 1858 р. О. Лазаревський закінчив Петербурзький університет, здобувши ступінь кандидата. Ще студентом за рекомендацією свого брата Михайла, він деякий час займався впорядкуванням петербурзької бібліотеки і музею графа Уварова, що в значній мірі поповнило його знання джерел.

Наставали тривожні часи передодня “великих реформ”, часи надій і сподівань на кращі зміни, пов’язані з проектами скасування кріпацтва.

Положення і Маніфест 19 лютого 1861 р. були сприйняті українською інтелігенцією, як відомо, по-різному. Частина інтелігенції, до якої належав і О. Лазаревський, щиро вірила в те, що селянська реформа принесе добробут народу. Бажання полегшити становище селян керувало Лазаревським в його прагненні взяти безпосередню участь у практичному здійсненні реформи 1861 р.

Проводити закон про реформу мали з’їзди мирових посередників з місцевих дворян. Для О. Лазаревського був лише один шлях потрапити в мирові посередники – дістати призначення на посаду “члена від уряду”. За допомогою знайомих він одержав призначення в Чернігів.

Звичайно, ця діяльність О. Лазаревського не могла дати тих результатів, яких він бажав. Проте він потім мав можливість відзначити: “Незважаючи на те, що переважна більшість учасників проведення реформи шкодувала за втраченим кріпосним правом, розвод селян з поміщиками в чотирьох моїх повітах був зроблений більш-менш правомірно, і селяни при складанні уставних грамот скривджені навмисно не були”.

Починаючи з осені 1861 р. О. Лазаревський провів все життя на Україні. Правда, у 1879 р. його призначили товаришем голови курського суду, але через кілька місяців він повернувся на Україну. Після Курська О. Лазаревський працював у Чернігові, Полтаві, Ніжині, а з 1880 р. – в київському окружному суді.

З 60-х рр. ХІХ ст. починається плідотворна наукова діяльність О. Лазаревського як історика України. Його наукова спадщина охоплює близько 450 наукових праць.

Предметом дослідження О. Лазаревського були пекучі для того часу питання з історії селянського життя, економіки, соціальних відносин на Лівобережній Україні другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст. Здавалосьь, він зачіпав проблеми, що торкались далекого минулого і лише окремих сторін з історії українського народу. Але своїми працями і публікаціями документів Лазаревський дав відповідь на значне коло питань суспільного життя під час реформи і пореформеного періоду.

В центрі політичних суперечок 60-х рр. ХІХ ст. було селянське питання. Крім того, на Україні, як і в інших частинах Російської імперії великої гостроти набуло питання національне. О. Лазаревський своїми історичними дослідженнями і публікаціями джерел сприяв розвиткові просвітницьких поглядів на суспільні й історичні явища, розвиткові демократичного напрямку в історичній науці.

Виняткову роль в науковій діяльності О. Лазаревського відіграли роки життя в Чернігові (1861 – 1868). Чернігів на той час був містом архівних багатств. Таких цінних матеріалів з історії Лівобережної України ХVІІ – ХVІІІ ст., які знаходилися в Чернігівських архівах, в той час не було в жодному місті України. Так, архів Малоросійської колегії, що зберігався при чернігівському губернському правлінні, містив документальні матеріали головних місцевих адміністративно-управлінських установ на Лівобережній Україні періоду існування Гетьманської держави.

Важливими для дослідницької роботи з історії України були також архіви Чернігівської казенної палати та Чернігівського дворянства депутатського зібрання.

Вивчення архівних матеріалів Лазаревський почав зразу ж після переїзду до Чернігова. Уже в статті “Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в ХVІІІ веке” (1862) О. Лазаревський повідомляв, що знайшов в архіві Малоросійської колегії ревізькі полкові книги семи українських полків. Публікуючи в наступному 1863 р. “Рассказы из истории Левобережной Украины ХVІІІ века”, Ла-

заревський відзначав, що ця його праця ґрунтується майже виключно на фактах, запозичених із архівних справ Генеральної військової канцелярії. У 1866 р. О. Лазаревський видає монографію “Малороссийские посполитые крестьяне. 1648 – 1783” [1], яка була написана виключно на матеріалах чернігівських архівів.

Проблема соціальних взаємовідносин козацької старшини, з одного боку, і мас селян і рядових козаків, з другого, стала основною проблемою наступних досліджень О. Лазаревського. В 1875 – 1876 рр. історик публікує серії нарисів під загальною назвою “Очерки малороссийских фамилий. Материалы из истории общества в XVII и XVIII веках”. Тісно примикають за змістом і структурою до них нові нариси під назвою “Люди Старой Малороссии”. Поряд з нарисами з історії окремих українських дворянських родів О. Лазаревський в період 60-70-х років створює узагальнюючі праці з історії окремих груп суспільства на Лівобережній Україні XVII – XVIII ст. Так виникають його нариси про сотників, парафіяльне духовенство та монахів.

О. Лазаревський активно досліджував також історію сіл Лівобережної України. У 80-ті роки він підготував “Исторические очерки сел и селян Левобережной Малороссии”.

В останнє десятиріччя свого життя О. Лазаревський працював над великою монографією “Описание Старой Малороссии”. Старою Малоросією він називав Лівобережну Україну в складі полків другої половини XVII ст. з наступними змінами у XVIII ст., тобто від входження України в склад Росії і до запровадження російського управління в 1782 р. з установленням намісництва. У цій праці вчений мав намір подати опис усіх 10 адміністративно-територіальних полків, які в другій половині XVII та у XVIII століттях становили “Малоросію лівого берега Дніпра”. Опис кожного з 10 полків мав становити окремий том. Однак повністю свого задуму Лазаревський не встиг здійснити і випустив у світ описи лише трьох полків – Стародубського, Ніжинського і Прилуцького. Наукова цінність цієї праці О. Лазаревського, яка ґрунтується на архівних документах, нині особливо цінна, бо велика частина використаних ним архівних матеріалів втрачена.

Інтерес громадськості до минулого України вимагав створення періодичного органу, на сторінках якого можна було б висвітлювати питання історії. У 1882 р. Лазаревський разом з Лебединцевим почав видавати журнал “Киевская старина”. Журнал об’єднував переважно ліберальну українську інтелігенцію і зіграв помітну роль у розвитку української історичної науки.

З появою “Киевской старины” ще більш плідотною стає діяльність О. Лазаревського. Майже в кожному номері журналу друкувались його дослідження, публікації нових документів, рецензії. З них найбільше заслуговують на увагу такі: “Сулимовский архив” (1882), “Галагановский фамильный архив” (1883), “Универсал гетмана Разумовского об ограничении права перехода крестьян” (1884), “Отрывки из нежинских магистратских книг. 1657 – 1674 гг.” (1887), “Акты Переяславского полка XVII – XVIII в ” (1890). Слід зауважити, що більшість цих праць мала велике наукове значення, якого вони не втратили й до наших днів.

З 90-х років XIX ст. О. Лазаревський став співробітником історичного товариства Нестора-літописця, що існувало при Київському університеті і видавало свій орган “Чтения в историческом обществе Нестора-летописца”. У “Чтениях” О. Лазаревський теж опублікував велику кількість праць, в тому числі, “Акты по истории землевладения в Малороссии в 1630 – 1690 годах”, “Акты по истории монастырского землевладения” та ін.

Як же оцінював О. Лазаревський важливіші питання історії Лівобережної України другої половини XVII – XVIII ст.? Вихідним пунктом його досліджень були

роки визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького, яку він називав “найяскравішою епохою, найвідраднішим часом в усьому історичному житті України”.

Історик, хоч спеціально і не займався дослідженням національно-визвольної війни українського народу, але висловив ряд слушних зауважень щодо її характеру, відзначив благотворний вплив цієї події на соціально-економічний і політичний розвиток України. Ворогами українського народу виступали, на думку історика, “пани з чужою релігією, з чужою мовою”. Це була “боротьба за свободу від усяких утисків польських панів”. До визвольної війни середини XVII ст. О. Лазаревський навіть вживав термін “революція Хмельницького” [2].

З великою повагою відзивався О. Лазаревський про Б. Хмельницького, називаючи його “найкрупнішою особою малоросійської історії” [3].

Значна частина істориків пояснювала участь Б. Хмельницького у визвольній війні і очолення ним народного руху його егоїстичними міркуваннями: він нібито хотів помститися польським панам лише за свою особисту образу. Тим самим вони незаслужено принижували Б. Хмельницького як історичного діяча. До честі О. Лазаревського слід відзначити, що він, навпроти, цілком вірно підкреслював у діяльності Б. Хмельницького громадські мотиви, завдяки яким останній і міг стати на чолі визвольного руху українського народу. “З одного боку, тягар польського ярма, а з другого боку, пряма мета всіх дій Б. Хмельницького – зняти з народу це ярмо – запалили руський народ у половині XVII ст., і його повстання тоді стало загальним” [4], писав О. Лазаревський. Про увагу історика до постаті гетьмана свідчить той факт, що на сторінках “Киевской старины” він помістив вісім публікацій і повідомлень, що спеціально присвячувалися Б. Хмельницькому.

Особливу увагу О. Лазаревського привертало питання про соціальні наслідки визвольної війни середини XVII ст. Історик відзначив факт ліквідації в ході повстання великого магнатського і польсько-шляхетського землеволодіння, яке було переважачою формою земельної власності на Лівобережній Україні в період панування там шляхетської Польщі. “З вигнанням поляків в Малоросії не стало крупних поземельних власників...”, – такими словами починав О. Лазаревський історію селянства Лівобережної України, викладену ним у книзі “Малороссийские посполитые крестьяне. 1648 – 1783 гг.”. “Земля, що належала перед тим польським панам, тепер – в певний момент залишалася у фактичному володінні тих, хто її обробляв” [5], – писав О. Лазаревський.

Селяни і козаки в ході війни захопили багато земель, які належали до того польським магнатам і шляхті. “Народ вирішив, – вказував О. Лазаревський з цього приводу, що колишні кріпосні на земельні маєтки “козацькою шаблею скасовано” [6]. На думку історика, в результаті переможного закінчення національно-визвольної війни на Україні не стало привілейованого стану, а залишилось одне посіпільство, народ [7]. Таким чином, за твердженням О. Лазаревського, після переможного закінчення національно-визвольної війни, населення Лівобережної України становило масу вільного народу. При цьому історик зазначав, що козацька старшина при Б. Хмельницькому не користувалась привілеями і тільки згодом вона зайняла привілейоване становище.

На думку О. Лазаревського, після вигнання з території Лівобережної України польських магнатів і великої шляхти “початкова земельна власність у Малоросії виникла на праві вільного займу земель (займанщина)” [8].

Однак з часом, на Лівобережній Україні, як писав О. Лазаревський, починає зростати велике землеволодіння. Одним з важливих джерел зростання старшинсько-

го землеволодіння в другій половині XVII та у XVIII ст. були на думку Лазаревського гетьманські надання. Гетьмани роздали козацькій старшині чимало земель. Якщо про Б. Хмельницького О. Лазаревський писав, що той нагороджуючи маєтностями православні монастирі і почасти українську шляхту, не був дуже охочим до надання універсалів на земельну власність представникам козацької старшини, то в політиці гетьманів – наступників Б. Хмельницького О. Лазаревський, навпаки, звернув увагу на їх щедрю роздачу козацькій старшині земель з фонду “Війська запорізького”. Це у великій мірі сприяло зростанню великого феодального землеволодіння на Лівобережній Україні в другій половині XVII та XVIII ст.

На значному архівному матеріалі О. Лазаревський показав також характерні особливості скуповування старшиною земель селян і рядових козаків у кінці XVII – першій половині XVIII століть. Поряд із скуповуванням земель козаків і селян, полкова і сотенна старшина використовувала, на думку О. Лазаревського, і відкрите насильство з метою збільшення своїх земельних володінь. О. Лазаревський вважав, що все ж таки головною причиною продажу козаками і селянами землі були не насильницькі, а економічні фактори. В працях О. Лазаревського зустрічається багато документальних актів про вимушений продаж землі через економічне розорення та занепад господарства того чи іншого селянина або козака.

Як відомо, у другій половині XVII і на початку XVIII ст. на Лівобережній Україні існувала відносна, ще не регламентована законом свобода переходу селян. Однак і в той час, на думку О. Лазаревського, старшина використовувала різні засоби до навернення селян і козаків у залежне до себе становище.

У монографії “Малороссийские посполитые крестьяне. 1648 – 1783 гг.” Лазаревський робив висновок, що кріпосне право було “природним наслідком внутрішнього життя гетьманської Малоросії”.

В останні роки життя О. Лазаревський висловив думки, які значно скорегували його попередню концепцію процесу закріпачення селян на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. Тут історик головну роль відводив зовнішнім впливам шляхетської Польщі і царської Росії у встановленні кріпосних порядків на Україні.

Думка про першорядну роль зовнішніх впливів у встановленні кріпосницьких порядків на Лівобережжі XVII-XVIII століть найбільш виразно висловлена Лазаревським в “Замечаниях на исторические монографии Д. П. Миллера” (1898), де автор писав: “Видно, малоросійський демократизм був переможений з одного боку, польськими традиціями, а з другого боку, і діянням московського уряду, який нагороджував уже в 60-х роках XVII ст. козацьку старшину селами “со крестьяны” [9].

Торкаючись історії селянства, О. Лазаревський звернув увагу й на боротьбу його з козацькою старшиною на економічному ґрунті. Це привело до з’ясування проблем: як виникла і набувала економічної ваги і сили верства старшин? Відповіддю на це були його “Нариси з історії українських родів”, пізніше – “Люди старої Малоросії”. На історії окремих старшинсько-дворянських родів Лазаревський з’ясовує історію цілої старшинської верстви, яка в економічній боротьбі перемогла селянство і зробила його тоді кріпаками. Питання про походження родів, про їх родинні відносини цікавили його не самі по собі, а як матеріал для з’ясування одноманітності цілої верстви, її місцевого походження, її інтересів, об’єднаних не тільки економічними причинами і родинними відносинами, але й загальними способами набування собі багатства і використання його з метою зробити підлеглим йому селянство. Нариси історика насичені цікавими побутовими моментами про те, яким чином йшла боротьба старшин з селянством на економічному ґрунті. Дослід О. Лазаревського показав, що боротьба ця, як і сама старшина, є продукт місцевих економічних і

політичних умов українського життя. На думку Лазаревського, освіта разом з владою при наявності певних матеріальних достатків, остаточно відокремили старшину від народу. Процес цей завершився в першій чверті XVIII ст. З цього часу старшина, як верства, намагається зробитися станом і здобути свої станові, а то й політичні права.

В руках старшини була адміністрація Лівобережної України, і адміністративна влада, в значній мірі допомагала росту її економічної сили. Тому на історію адміністративних діячів Лазаревський звернув особливу увагу. В його “Описании Старой Малороссии” знаходимо майже повні списки полкової старшини відповідних полків, часто з фактами їх адміністративної діяльності. Перед читачем проходить ціла галерея адміністративних керівників від полковників до сотників, або отаманів-городових. Всі вони нагадують один одного, бо однакові суспільні умови життя зробили їх такими. О. Лазаревський користується цими матеріалами для характеристики загальних порядків Гетьманщини, які він часто формулює досить точно. Праці Лазаревського дають великий матеріал не лише про побут старшини, але й про склад адміністрації, зміщення урядів, їх компетенції.

Поряд з цим слід мати на увазі, що ще при житті Лазаревського українські історики зазначали і певні хиби у його науковому доробку. Так, В. Барвінський робив серйозний закид О. Лазаревському за те, що він багато місця відводив старшинським утишкам і насильствам, не висвітлюючи об’єктивних причин цих явищ [10].

М. Грушевський, відзначаючи заслуги О. Лазаревського як історика – дослідника минулого України, дорікав йому за одностороннє висвітлення життя і побуту Гетьманщини, за “дещо односторонню несправедливу критику козацької старшини” 11.

І все ж попри все, як справедливо писав М. Василенко, праці О. Лазаревського будили історичну думку, штовхали дослідників до дальшої розробки поставлених ним проблем, для багатьох з них вони були вихідними моментами. Правда, О. Лазаревський не підготував широких узагальнюючих праць, не підходив до фактів з власною концепцією, він підготовляв лише матеріал для них. О. Лазаревський належав до того типу народницьких ліберальних істориків, що збирали цеглини для майбутньої будівлі. А без роботи таких вчених не може бути з’ясоване минуле і головні причини, що викликали його.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне. 1648-1783 // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1866. – Кн. 1. – С. 1-151.
2. Лазаревский А. Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малороссийском дворянстве и статутных судах. – К., 1898. – С. 3,4,7.
3. Лазаревский А. Богдан Хмельницкий. Анонимная поэма 30-х годов // Киевская старина. – 1898. – Кн. 11. – С. 55.
4. Лазаревский А. Заметки о Мазепе // Киевская старина. – 1898. – Кн. 6. – С. 406.
5. Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне. 1648 – 1783. – К., 1908. – С. 3.
6. Лазаревский А. Из истории сел и селян Левобережной Малороссии // Киевская старина. – 1891. – Кн. 1. – С. 1.
7. Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне. 1648-1783. – К., 1908. – С. 3.
8. Там само. – С.17.
9. Лазаревский А. Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малороссийском дворянстве и статутных судах. – К., 1898. – С. 27.
10. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII-XVIII веках. – Харьков, 1909. – С. 1, 7–10.
11. Грушевский М. Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург, 1914. – С. 30; Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1902. – Т. 25. – С. 4.